

ΕΤΑΙΡΕΙΑ ΜΑΚΕΔΟΝΙΚΩΝ ΣΠΟΥΔΩΝ

ANNA ΠΑΝΑΓΙΩΤΟΥ

ΓΛΩΣΣΟΛΟΓΙΚΕΣ ΚΑΙ ΦΙΛΟΛΟΓΙΚΕΣ ΜΕΛΕΤΕΣ
ΓΙΑ ΤΗ ΓΛΩΣΣΑ ΤΩΝ ΑΡΧΑΙΩΝ ΜΑΚΕΔΟΝΩΝ.
Η ΝΕΟΤΕΡΗ ΕΡΕΥΝΑ

ΜΝΗΜΗ
ΜΑΝΟΛΗ ΑΝΔΡΟΝΙΚΟΥ

(ΑΝΑΤΥΠΟ)

ΠΑΡΑΡΤΗΜΑ ΜΑΚΕΔΟΝΙΚΩΝ, ΑΡ. 6
ΘΕΣΣΑΛΟΝΙΚΗ 1997

ΓΛΩΣΣΟΛΟΓΙΚΕΣ ΚΑΙ ΦΙΛΟΛΟΓΙΚΕΣ ΜΕΛΕΤΕΣ
ΓΙΑ ΤΗ ΓΛΩΣΣΑ ΤΩΝ ΑΡΧΑΙΩΝ ΜΑΚΕΔΟΝΩΝ.
Η ΝΕΟΤΕΡΗ ΕΡΕΥΝΑ

0. Στο άρθρο αυτό παρουσιάζονται τα πορίσματα των ερευνών που πραγματοποιήθηκαν κατά την τελευταία εικοσαετία στον τομέα της γλώσσας των αρχαίων Μακεδόνων. Η επιλογή της περιόδου αυτής δεν είναι τυχαία: οι σημαντικότερες αρχαιολογικές ανακαλύψεις στη Βεργίνα υπό τη διεύθυνση του τιμωμένου εκλιπόντος, ιδιαίτερα μετά τα μέσα της δεκαετίας του '70, αποτέλεσαν έναυσμα για την ένταση (και σε πολλές περιπτώσεις την έναρξη) όχι μόνο των ανασκαφών σε όλη τη Μακεδονία, αλλά και παντοειδών μελετών που αφορούσαν την περιοχή.

1. Όπως είναι γνωστό, εδώ και 150 χρόνια και πλέον η επιστημονική —και μη— κοινότητα προσπαθεί να απαντήσει, όχι πάντοτε για λόγους επιστημονικής περιέργειας, στο ερώτημα αν η μακεδονική ήταν ελληνική διάλεκτος, ή μια γλώσσα ινδοευρωπαϊκή, ανεξάρτητη του ελληνικού κλάδου. Το ότι δεν έχει δοθεί μέχρι σήμερα οριστική (με την έννοια «ευρύτερα αποδεκτή») απάντηση στο θέμα, οφείλεται εν μέρει στην πληθώρα των ερωτημάτων, στην ασάφεια, συχνά, των δεδομένων και εν μέρει στους εξωεπιστημονικούς παράγοντες που διέστρεψαν, σε αρκετές περιπτώσεις, τα ερωτήματα και ερμήνευσαν κατά το δοκούν τις απαντήσεις των επιστημόνων.

1.1. Μελέτες όπου υποστηρίζονται διακαώς θεωρίες για συγγένεια της μακεδονικής με την ιλλυρική ή τη θρακική δεν γράφονται πλέον, ή, και αν γράφονται, παραπέμπουν συνήθως σε προπολεμικά άρθρα των ίδιων των συγγραφέων¹. Όμως, από την ξένη βιβλιογραφία —την επιστημονική εννοώ πάντα— δεν λείπουν, σύντομες, συνήθως, αναφορές, από ιστορικούς ως επί το πλείστον, όπου η μακεδονική θεωρείται ένα κράμα, ποικίλης κατά συγγραφέα καθαρότητας, ελληνικής με άλλα στοιχεία, συνήθως ιλλυρικά ή θρακικά². Όπως και δεν λείπουν εθελοτυφλούσες, κατά τη γνώμη μου, θέσεις για την εθνική ταυτότητα των Μακεδόνων και τη γλώσσα τους, οι οποίες μάλιστα

1. Βλ. π.χ. G. Bonfante, «Il macedone», *RAL* 42.5-6 (1987) [1988] 83-85 (θέσεις εκπνευσμένες ήδη στο *RIGI* 19 [1935], 69 κ.ε.).

2. Π.χ. Kl. Rosen, «Die Gründung der makedonischen Herrschaft», *Chiron* 8 (1978) 26-27· P. Goukowsky, *Essai sur les origines du mythe d'Alexandre* (1978), 9 και 229, σημ. 15.

προβάλλουν κάποτε ένα πλημμελώς ενημερωμένο, πλην όμως πείσμονα αγνωστικισμό³.

Σε αυτό το σημείο θα πρέπει να υπενθυμίσω ότι προϋποτίθεται, σύμφωνα με βασική και αυτονόητη αρχή κάθε γλωσσικής μελέτης, πως: α) για να συγκρίνουμε μια γλώσσα με μια άλλη, στην προκειμένη περίπτωση τη μακεδονική με τις γειτονικές της γλώσσες, τη θρακική, τη φρυγική, ή την ιλλυρική, θα πρέπει να γνωρίζουμε καλά και τους δύο όρους συγκρίσεως. Ήδη, ο ένας όρος, η μακεδονική, παρουσιάζει τα κενά που ξέρουμε. Πριν όμως καταλήξουμε σε συμπεράσματα για συγγένειες και «Sprachbund», θα πρέπει να είμεθα βέβαιοι πρώτα απ' όλα για το τι περιγράφουμε. Για τη φρυγική αρχίζουμε τα τελευταία χρόνια να σχηματίζουμε μια ιδέα του φωνολογικού της συστήματος και μπορούμε να πούμε με βεβαιότητα κατ' αρχήν ότι δεν έχει σχέση με τη θρακική⁴. Αν γι' αυτή την τελευταία μπορούμε να αριθμήσουμε με μεγάλη επιφύλαξη μερικά χαρακτηριστικά του φωνολογικού της συστήματος, για την ιλλυρική δεν έχουμε να πούμε σχεδόν τίποτα. Το πρώτο πράγμα που θα πρέπει να κάνουμε γι' αυτή την τελευταία είναι να ξεχωρίσουμε από το υλικό που επιγράφεται «ιλλυρικό», τι είναι βενετικό, τι μεσσαπικό, και τι ιλλυρικό και ποια είναι η σχέση μεταξύ τους⁵. Για να συνοψίσω, σύμφωνα με τα υπάρχοντα μέχρι σήμερα δεδομένα, σύγκριση της μακεδονικής μπορεί να γίνει με ασφάλεια μόνο με την ελληνική από τις γειτονικές της γλώσσες, ως ένα βαθμό με τη φρυγική (υπενθυμίζω ότι σύμφωνα με πηγές του ε' π.Χ. και νεότερες οι Βρύγες έζησαν στη Μακεδονία πριν περάσουν —ο κύριος κορμός τους τουλάχιστον— στη Μικρά Ασία⁶), και με πολύ μεγάλη επιφύλαξη, για ορισμένα μόνο στοιχεία, με τη θρακική. Με την ιλλυρική δεν μπορεί να γίνει καμία σύγκριση.

Δεν λείπουν επίσης, από την ξένη βιβλιογραφία πάντα, απόψεις ότι η μακεδονική είναι γλώσσα ινδοευρωπαϊκή, συγγενής προς την ελληνική⁷.

Αρκετοί από τους ερευνητές, Έλληνες και μη, δέχονται πλέον ότι η μακεδονική ανήκει στην ελληνική γλωσσική οικογένεια. Δεν υπάρχει πάντοτε απόλυτη ομοφωνία για το θέμα της θέσης της μακεδονικής στο πλαίσιο των ελληνικών διαλέκτων, καθώς κάθε ερευνητής δίνει έμφαση στα χαρακτηριστικά τα οποία είναι κατά τη γνώμη του βαρύνοντα: υποστηρίχθηκε ότι η μακεδονική ανήκει στον αιολικό κλάδο⁸ ή στον δω-

3. Βλ. π.χ. τις σχετικές σελίδες του Eug. Borza, *In the Shadow of Olympus* (Princeton 1990), 77-97.

4. Βλ. τελευταία Cl. Brixhe, «Le phrygien», *Langues indo-européennes* (Paris: CNRS 1994) 165-178, ιδίως σελ. 176· Cl. Brixhe - A. Panayotou, «Le thrace», στον ίδιο τόμο, σ. 200 § 3.8.

5. Βλ. μια νηφάλια επισκόπηση του όλου θέματος από τον R. Katičić, *Ancient Languages of the Balkans* (The Hague - Paris 1976), 154-188.

6. Προσωπικώς δεν πείσθηκα από την προσπάθεια του R. Drews, ο οποίος σε μακροσκελές πρόσφατο άρθρο («Myths of Midas and the Phrygian Migration from Europe», *Klio* 75 [1993], 9-26) προσπαθεί να αποδείξει ότι οι μύθοι αυτοί δεν αποδεικνύουν τίποτα για την εθνογένεση των Φρυγών καθώς είναι επινοήσεις των Ελλήνων. Όσο και αν συμφωνεί κανείς ότι η εγκατάσταση φρυγικών φύλων στην Ασία έγινε νωρίτερα από την εποχή στην οποία την ανάγουν οι αρχαίες πηγές, δεν βλέπω —βάσει της επιχειρηματολογίας του άρθρου τουλάχιστον— κανένα βάσιμο λόγο για τη μη αναγνώριση κάποιου ιστορικού πυρήνα για τη μετακίνηση των Φρυγών από την Ευρώπη στην Ασία.

7. Π.χ. F. R. Adrados, «Towards a New Stratigraphy of the Homeric Dialect», *Glotta* 59 (1981) 15.

8. Α. Θαβώρη, *Ιστορία της ελληνικής γλώσσας* (Ιωάννινα 1983), 41 (θέσεις που είχαν εκφρασθεί ήδη από τον O. Hoffmann, *Die Makedonen. Ihre Sprache und ihr Volkstum* (Göttingen 1906), κυρίως σσ. 111-115.

ρικό⁹· ότι έχει ανάμικτα στοιχεία και από τις δύο ή και από άλλες διαλέκτους¹⁰· ότι υπήρχαν δύο διάλεκτοι μακεδονικές, μία συγγενής της αιολικής και μία της δωρικής στην Άνω Μακεδονία¹¹. Θα αφήσω για το τέλος εκείνη τη θεωρία που ανακαλύπτει ελληνοφώνους Μακεδόνες που είχαν επικεφαλής μια «racial elite», πιο ελληνική από τους υπηκόους της, και η οποία μιλούσε δωρικά επειδή κατά τους μύθους κατήγετο από το Άργος¹².

Όπως είναι γνωστό, η θέση ότι η μακεδονική δεν είναι ελληνική διάλεκτος στηρίζεται σε μια σειρά παρατηρήσεων των αρχαίων (από τον Πλούταρχο και έπειτα) και των Βυζαντινών πηγών ότι οι Μακεδόνες προέφεραν π.χ. [bilipros] (η ήδη [nilipros] σύμφωνα με μερικούς από τους ερευνητές), ενώ οι Έλληνες πρόφεραν [phlipros] και αργότερα [filipros]. Αυτή η ιδιαιτερότητα θεωρήθηκε από τους περισσότερους φιλόλογους και γλωσσολόγους ότι απηχεί εξέλιξη της σειράς των ηχηρών δασέων της ινδοευρωπαϊκής, διαφορετική στη μακεδονική και διαφορετική στο σύνολο των ελληνικών διαλέκτων: δηλαδή, τα σύμφωνα αυτά στη μακεδονική έχασαν τη δασύτητά τους και ετράπησαν σε ηχηρά κλειστά, στην ελληνική έχασαν την ηχηρότητά τους και ετράπησαν σε άηχα δασέα. Το χαρακτηριστικό αυτό, απ' όσο μπορούμε να κρίνουμε από τις γλώσσες, τις μαρτυρίες των γραμματικών και τα ονόματα σε επιγραφές γραμμένες σχεδόν στην ολόκληρά τους στην Κοινή, αφορά προσηγορικά και κύρια ουσιαστικά (λατρευτικά επίθετα, ονόματα μηνών, ανθρωπωνύμια, τοπωνύμια)¹³.

1.2 Στην υπό εξέταση χρονική περίοδο υποστηρίχθηκαν νέες θεωρίες, οι οποίες επι-

9. Γ. Μπαμπινιώτη, «Η θέση της Μακεδονικής στις αρχαίες ελληνικές διαλέκτους. Το πρόβλημα της κατατάξεως της αρχαίας μακεδονικής διαλέκτου», *Γλωσσολογία* 7-8 (1988-1989) [1991], 53-69 (= *Η γλώσσα της Μακεδονίας. Η αρχαία Μακεδονική και η ψευδώνυμη γλώσσα των Σκοπίων*, [Αθήνα 1992], 161-180, κυρίως 175-176).

10. J. Kallérís, *Les anciens Macédoniens. Étude linguistique et historique* II (Athènes 1976), 490-494 (κατά βάση δωρικά-βορειοδυτικά στοιχεία και δευτερευόντως αιολικά· Μ. Σακελλαρίου, «Οι κάτοικοι», στο συλλογικό έργο *Μακεδονία, 4000 χρόνια ελληνικής ιστορίας και πολιτισμού* (Αθήνα 1982), 57 (= «Η εθνικότητα των μακεδόνων», *Η γλώσσα της Μακεδονίας*, [Αθήνα 1992], 129· του ιδίου, «Achéens et Arcadiens», *The History of the Greek Language in Cyprus*, Proceedings of International Symposium (...), Larnaca, Cyprus, 8-13.9.1986 (Nicosia 1988), 13 (επιπροσθέτως αρκαδικά στοιχεία οφειλόμενα στο υπόστρωμα).

11. J. R. Ellis, «Η Μακεδονία του Φιλίππου», στο συλλογικό έργο *Φίλιππος, Βασιλεύς Μακεδόνων* (Αθήνα 1980), 146-147.

12. «The later customs of the Macedonian kings and their Hetairoi suggest that the aristocrats were a racial élite, distinct from our Macedones of the Late Bronze Age and more Hellenic than they, perhaps as being of the Macedonian stock that ruled Argos in the Peloponnesos»: N. L. G. Hammond, «The Archaeological Background to the Macedonian Kingdom», *Αρχαία Μακεδονία I, Ανακοινώσεις κατά τό πρώτον διεθνές συμπόσιον, ἐν Θεσσαλονίκῃ, 26-29.8.1968* [1970], 64 (η πλαγιογράφηση δική μου)· του ιδ., *A History of Macedonia* II (Oxford 1979), 48-49.

13. Κατάλογος παραδειγμάτων στην Α. Panayotou, *La langue des inscriptions grecques de Macédoine* (IVe s. a.C.-VIIe s. p.C.). *Phonétique-Phonologie, Morphologie* (Διδακτορική διατριβή, Nancy 1990), 357-378· Brixhe - Panayotou 1994 (ό.π., σημ. 4), 215-218. Στα παραδείγματα αυτά ας προστεθεί το λατρευτικό επίθετο *Δάρρων*, γνωστό από γλώσσα του Ησυχίου: *Δάρρων· μακεδονικός δαίμων, ᾧ ὑπὲρ τῶν νοσοῦντων εὐχονται*, το οποίο επιβεβαιώθηκε από αναθηματική επιγραφή της Πέλλας, του πρώτου ημίσεος του β' αι. π.Χ., Μ. Λιλιμπάκη-Ακαμάτη, «Ανασκαφική έρευνα του Καναλιού της Πέλλας κατά το 1988-1991», *ΑΕΜΘ* 5 (1991 [1994]), 88-90.

χειρούν ερμηνεία των τύπων αυτών¹⁴.

1.2.1 Η πρώτη από τις νεότερες μελέτες όπου δίδεται μια οιονεί ερμηνεία του φαινομένου είναι *Οι αρχαίοι Μακεδόνες* του Ι. Καλλέρη¹⁵. Για την ακρίβεια, έγινε προσπάθεια κατ' αρχήν να αφαιρεθούν από τον φάκελο τα περισσότερα παραδείγματα του τύπου «Βερενίκη», και αφ' ετέρου να αποδειχθεί ότι οι ιστορικές μαρτυρίες για τα εναπομείναντα παραδείγματα οφείλονται σε λαϊκές παρετυμολογίες χωρίς αξία. Τα ελάχιστα ανθρωπωνύμια τα οποία τελικά συνεκράτησε ο συγγραφέας (*Βερενίκη*, *Κεβαλίνος*, σελ. 454) καθώς και το *Ξανδικός* (όνομα μηνός, σελ. 456) αποτελούν «ανωμαλίες», οι οποίες, πάντως, δεν αποδεικνύουν, κατά τον Καλλέρη πάντοτε, ούτε τη γενική ισχύ του κανόνα που αναφέρουν οι αρχαίοι γραμματικοί και επικαλούνται οι σύγχρονοι φιλόλογοι, ούτε, πολύ περισσότερο, ότι η μακεδονική δεν ήταν ελληνική διάλεκτος.

1.2.2. Κατά τον Αγ. Τσοπανάκη¹⁶, η ύπαρξη παρομοίων παραδειγμάτων στη μακεδονική, τα ομηρικά έπη και την κυπριακή (αρχαία και σύγχρονη) δείχνει ότι το φαινόμενο δεν ήταν εντοπισμένο μόνο στη μακεδονική· επομένως θα πρέπει να ζητήσουμε ερμηνεία του φαινομένου στο πλαίσιο των ελληνικών διαλέκτων. Κατά τη γνώμη του η παρουσία των γραφημάτων Β, Γ, Δ, αντί Φ, Θ, Χ αντίστοιχα οφείλεται σε ηχηροποίηση σε περιβάλλον ηχηρού, κυρίως /r/. Τα παραδείγματα τα οποία δεν είχαν ηχηρό υπετέθη ότι οφείλονταν σε υπερβάλλοντα ζήλο των λεξικογράφων, σε αναλογία ή παρετυμολογία (σσ. 343-344).

1.2.3. Άλλη ερμηνεία δόθηκε από τον Μ. Χατζόπουλο¹⁷, ο οποίος υπεστήριξε ότι η παρουσία ηχηρών στη θέση αήχων και αήχων δασέων είναι φαινόμενο δευτερογενές, προϊόν προχωρητικής ή οπισθοχωρητικής αφομοίωσης κατά περίπτωση, σε συγκεκριμένο φωνητικό περιβάλλον (σε περιβάλλον ηχηρού, στην αρχή λέξης ή σε μεσοφωνηεντική θέση) και το οποίο δεν είχε χαρακτήρα γενικού κανόνα.

1.2.4. Κατά τον Γ. Μπαμπινιώτη¹⁸, τα ηχηρά δασέα της μακεδονικής, ελληνικής διαλέκτου, ετράπησαν σε άηχα δασέα, όπως στο σύνολο της ελληνικής. Αρκετά νωρίς, τα άηχα αυτά δασέα εξελίχθηκαν σε ηχηρά προστριβή και ακολούθως σε ηχηρά τριβόμενα.

1.2.5. Η θέση που υποστηρίζεται σε αυτό το άρθρο, όπως και σε άλλα παλαιότερα¹⁹, είναι ότι το διαθέσιμο γλωσσικό υλικό δεν αφήνει περιθώρια αμφιβολίας ότι η

14. Για τις παλαιότερες βλ. Panayotou 1990, (ό.π. σημ. 13), 369-376· G. Babiniotis, «The Question of Mediae in Ancient Macedonian Greek Reconsidered», *Historical Philology: Greek, Latin and Romance* (B. Brogyanyi and R. Lipp eds.), (Current Issues in Linguistic Theory 87, Amsterdam - Philadelphia 1992), 30-33.

15. Kallérís 1976, (ό.π. σημ. 10), 329-461.

16. «Γλωσσικά Μακεδονίας», *Ἀρχαία Μακεδονία* I, 1968 [1970], 334-352· του ιδ., «Mutations of φ, χ, θ, into β, γ, δ (in Cyprus, Macedonia, Homer and Modern Greek)», *Hist. of the Gr. Lang.*, (ό.π. σημ. 10), 81-97. Πρβ. Panayotou 1990 (ό.π. σημ. 13), 371-372.

17. M. Hatzopoulos, «Artémis Digaia Blaganitis en Macédoine», *BCH* 111 (1987), 397-412. Πρβ. Brixhe - Panayotou 1994 (ό.π. σημ. 4), 217 § 5.3.3.

18. *Glossologia* 7-8 (1988-1989 [1991]), 53-69 (= «Ancient Macedonia: The Place of Macedonian among the Greek Dialects», *Macedonian Hellenism* [Melbourne, Australia 1990], 226-240 = *Η γλώσσα της Μακεδονίας*, (ό.π. σημ. 9), 161-180) και εν εκτάσει Babiniotis 1992 (ό.π. σημ. 14).

19. Βλ. ήδη Cl. Brixhe - A. Panayotou, «L'atticisme de la Macédoine: l'une des sources de la koiné», *Verbum* 11 (1988) 256· Cl. Brixhe, *BSL* 84.2 (1989), 255· Panayotou 1990 (ό.π. σημ. 13), 357-378· Brixhe -

μακεδονική είναι ελληνική διάλεκτος. Παρά ταύτα, οι τύποι «Κεβαλή», «Βάλακρος», «Βερενίκη», στα οποία αναφέρονται οι αρχαίοι γλωσσογράφοι, και παραδείγματα των οποίων έχουμε στις επιγραφές της Μακεδονίας ή άλλων περιοχών σε σχέση όμως με Μακεδόνες, οφείλονται σε ένα από τα φύλα που έζησαν κατά τη β' ή τις αρχές της α' χιλιετίας π.Χ. στο χώρο που αποκαλούμε, από τα ύστερα κλασικά χρόνια και έπειτα, Μακεδονία. Η γλώσσα αυτή, ας την ονομάσουμε συμβατικά X, αποχωρίστηκε από τον ελληνικό κλάδο πριν από την εξέλιξη των ηχηρών δασέων και έσβησε πολύ πριν από τα πρώτα γραπτά κείμενα από τη Μακεδονία: η επέκταση και η επικράτηση των άλλων, ελληνοφώνων μακεδονικών φύλων έγινε σε βάρος αυτής της γλώσσας. Σποραδικά ίχνη της εν λόγω εξέλιξης εμφανίζονται, όπως ήδη αναφέρθηκε, σε κύρια και προσηγορικά ονόματα. Οι πληροφορίες των γραμματικών και των λεξικογράφων γι' αυτήν είναι πολλούς αιώνες μεταγενέστερες και, κατά συνέπεια, ο χαρακτηρισμός του φαινομένου ως μακεδονικού αποτελεί γενίκευση, υπό την έννοια ότι σημαίνει «φαινόμενο που απαντά στη Μακεδονία» και όχι στενά, φυλετικά «μακεδονικό» (του φύλου που αφομοιώθηκε, της γλώσσας X δηλαδή). Είναι προφανές ότι από τη στιγμή που είχε διαπιστωθεί από τους γραμματικούς η αντιστοιχία «ελληνικό Φ = μακεδονικό Β» δημιουργήθηκε μία σειρά λαϊκών και μη παρετυμολογιών, παραδείγματος χάριν για το τοπωνύμιο *Βέροια*. Αυτές οι παρετυμολογίες εξηγούν ένα πλήθος τύπων όπου έχουμε μεν γραφή Β αντί για Φ, αλλά οι ρίζες των εν λόγω λεξημάτων δεν ανάγονται σε ηχηρά δασέα. Τέτοια υβρίδια δείχνουν, αν μη τι άλλο, ότι ήδη από την ελληνιστική εποχή, η παρουσία ή η απουσία τέτοιων γραφών δεν εξαρτάται πάντοτε από την ύπαρξη ινδοευρωπαϊκού ηχηρού δασέος και ότι και τα δύο τύπων ονόματα ανήκαν *χωρίς διάκριση* στην πολιτιστική κληρονομιά που θεωρούσαν οι Μακεδόνες εντόπια, δική τους.

Σε ορισμένες περιπτώσεις συνυπάρχουν στον ίδιο τόπο και/ή κατά τον ίδιο χρόνο, χωρίς διάκριση, τύποι όπως *Βιλίστη* και *Φίλλιπος*, *Κεβαλίνος* και *Βουκεφάλας*, ακόμα και ως συνθετικά του ίδιου ονόματος, π.χ. στο θηλυκό ανθρωπωνύμιο *Φυλομάγα*²⁰.

Μέρος των παραδειγμάτων μας προέρχεται από περίοδο όπου δασέα και ηχηρά

Panayotou 1994 (ό.π. σημ. 4), 205-220.

20. Επί χρυσού επιστομίου του δευτέρου ημίσεος του δ' αι. π.Χ. από τον Παλαιοκαταχή Πιερίας, SEG 40 (1990) 541. Το πρώτο και ίσως το δεύτερο συνθετικό του ονόματος προέρχονται από ρίζες που με ηχηρά δασέα (ρίζα * *bhew-ə* *bhu-ə* * *blu-e-* -: βλ. J. Pokorny, *Indogermanisches etymologisches Wörterbuch*, 147· P. Chantraine, *Dictionnaire étymologique de la langue grecque*, στο λ. *φύλον*) και επομένως θα μπορούσαμε να έχουμε τύπους είτε *Φυλομάχα/η*, είτε *Βυ/Βουλομάγα*: και οι δύο τύποι είναι γνωστοί, αττ. «heroischer Name» *Φυλομάχη*: Fr. Bechtel, *Die historischen Personennamen des Griechischen bis zur Kaiserzeit* [Halle 1917], 298, 459, ο δεύτερος (Βουλομάγα) αναφέρεται μάλιστα σε γυναίκες μακεδονικής καταγωγής: βλ. ήδη O. Masson, «Quelques noms de femmes en Macédoine», ZPE 55 (1984) 133-136 (= *Onomastica Graeca Selecta* II, 417-420). Για τη διατήρηση της προφοράς [u] βλ. Α. Παναγιώτου, «Φωνητική και φωνολογία των ελληνικών επιγραφών της Μακεδονίας», *Ελληνική Διαλεκτολογία* 3 (1992-1993) [1993], 11 § 4.1.3.). Παρ' όλο που ο Bechtel (ό.π., σελ. 99) κατατάσσει το *Βουλομάγα* σε ό,τι αφορά το α' συνθετικό στα παράγωγα του «βουλή» —όπως το *Μαχόβουλος* που αναφέρει στη σελ. 100. Στην περίπτωση του Βουλομάγα όμως, το α' συνθετικό είναι ίσως ο τοπικός τύπος του ουσιαστικού φύλον, και επομένως το ανθρωπωνύμιο στη μορφή αυτή αποτελεί προϊόν αναμίξεως και των δύο «μακεδονικών» παραδόσεων, από τις οποίες στην ανθρωπωνυμία, ήδη από τον δ' αι. π.Χ. τουλάχιστον, αντλούσαν, φαίνεται, αδιάφορα.

δεν είχαν ακόμα εξελιχθεί σε τριβόμενα. Η διαφορά μεταξύ του φθόγγου που δηλώνονταν με *Φ* και του φθόγγου που δηλώνονταν με *Β* ήταν μεγάλη: *Φερενίκα* και *Βερενίκα* αντιπροσωπεύουν αντίστοιχα [*pherenika*] και [*berenika*]. Αυτό όμως το [*ph*] δεν μπορεί να ηχηροποιηθεί, όπως έχει κατά καιρούς υποστηριχθεί, διότι δεν υπάρχει αντίστοιχο ηχηρό. Όταν κατά την ελληνιστική εποχή, σε μερικές τουλάχιστον περιοχές, δασέα και ηχηρά θα γίνουν πνευματικά, τριβόμενα, θα αποτελέσουν μια συστοιχία ηχηρών και αήχων. Επομένως, μερικά παραδείγματα της ρωμαϊκής εποχής δεν έχουν σχέση με το φαινόμενο που εξετάζουμε και τη μακεδονική ειδικά αλλά αποτελούν πάγκοινες, σε όλο τον ελληνόφωνο χώρο, εναλλαγές μεταξύ ηχηρών και αήχων τριβομένων.

Για την ώρα είναι δύσκολο, αν όχι αδύνατο, να προσδιορίσουμε από ποιο από τα φύλα που κατοικούσαν στη Μακεδονία προέρχεται το φαινόμενο. Δεν αποκλείεται να οφείλεται στα υπόλοιπα των Βρυγών που έμειναν στη Μακεδονία, ενώ ο κύριος όγκος τους πέρασε στη Μικρά Ασία. Από τις σύγχρονες μελέτες της φρυγικής προκύπτει με βεβαιότητα ότι αυτή η φωνολογική εξέλιξη χαρακτήριζε και τη γλώσσα αυτή²¹. Αν έτσι έχουν τα πράγματα, τότε πώς εξηγείται ότι παρουσιάζουν το φαινόμενο αυτό αναμφισβήτητα ελληνικές λέξεις, όχι μόνο στο θέμα τους, αλλά, το σπουδαιότερο, στον σχηματισμό, όπως τα ανθρωπωνύμια *Βίλιστος* και *Βιλίστη*, που προϋποθέτουν ομόφωνα υπερθετικά; Θα ήταν δυνατόν να δοθούν κατ' αρχήν δύο απαντήσεις: είτε ότι η γλώσσα *Χ* είχε τον ίδιο τύπο υπερθετικού, είτε ότι οι τύποι *Φίλιστος* και *Φιλίστη* έλαβαν ένα «μακεδονοπρεπές - της γλώσσας *Χ*» ένδυμα, σύμφωνα με τη συλλογιστική που εξέθεσα παραπάνω.

2. Ας εξετάσουμε ακολούθως τα διαλεκτικά χαρακτηριστικά των επιγραφών της Μακεδονίας.

Όπως είναι γνωστό, οι μακεδονικές επιγραφές είναι γραμμένες στη συντριπτική τους πλειοψηφία στην Κοινή και όχι στη διάλεκτο· τα λίγα στοιχεία που αποκλίνουν από την Κοινή θεωρήθηκαν από τους περισσότερους μελετητές —αδίκως— ως μη ενδεικτικά για τη μακεδονική.

Το κατ' εξοχήν διαλεκτικά χαρακτηρισμένο κείμενο της Μακεδονίας (με τη στενή έννοια του όρου) είναι ένας κατάδεσμος από την Πέλλα, περίπου των μέσων του δ' αι. π.Χ.²². Παραθέτω τα κυριότερα χαρακτηριστικά του:

- α) Διατήρηση του */a/ τουλάχιστον στο ληκτικό μόρφημα.
- β) /a:/ ως αποτέλεσμα συναιρέσεως *a + o* (κατάληξη γενικής πληθυντικού των πρωτοκλίτων και του άρθρου), τουλάχιστον.
- γ) Συγκοπή βραχέων φωνέντων στις προθέσεις και παράδειγμα υφαιρέσεως).
- δ) Απλοποίηση σε /i:n/ του συμπλέγματος /ign/.
- ε) Αποδόσυνση του συμφωνικού συμπλέγματος (/st^h/ >/st/).

21. Cl. Brixhe, «Epigraphie et grammaire du phrygien», *Le lingue indoeuropee di frammentaria attestazione*, Udine 1981 [1983], 121-122.

22. Πρώτη δημοσίευση από τον Μ. Βουτυρά, «Ένας διαλεκτικός κατάδεσμος από την Πέλλα», *Ελληνική Διαλεκτολογία* 3 (1992-1993) [1993] 43-48.

ς) Α' πρόσωπο της προσωπικής αντωνυμίας ἐμίν.

ζ) Χρονικός σύνδεσμος ὁπόκα, όπως και στις βορειοδυτικές διαλέκτους, στη βοιωτική κλπ.

Και τα επτά διαλεκτικά στοιχεία που απομονώσαμε από το κείμενο αυτό είναι χαρακτηριστικά των βορειοδυτικών διαλέκτων. Δύο από αυτά (α, δ) τα βρίσκουμε και σε άλλες διαλέκτους, το ένα εκ των οποίων (α) σε όλες, πλην της ιωνικής-αττικής.

Τα παραπάνω χαρακτηριστικά φαίνονται ότι επιβεβαιώνονται από δεύτερο διαλεκτικό κείμενο, από την Αρέθουσα²³.

Αυτά είχα να εκθέσω για τις εξελίξεις στο θέμα της μελέτης της μακεδονικής. Παραπληρωματικά θέματα, όπως τα μακεδονικά διαλεκτικά στοιχεία στις επιγραφές της Κοινής από τη Μακεδονία έχουν εκτεθεί αλλού²⁴.

Η Μακεδονία έμεινε για πολλούς αιώνες στην περιφέρεια του ελληνικού κόσμου. Η ποιμενική ζωή, εξ ορισμού νομαδική, θα ήταν, υποθέτω, κυρίαρχη στις ορεινές τουλάχιστον, περιοχές της Μακεδονίας. Η εκπαίδευση θα ήταν διαδεδομένη, στην καλύτερη περίπτωση, στους κύκλους της αριστοκρατίας και όσους σχετίζονταν μ' αυτήν. Με την αλλαγή της κοινωνικοοικονομικής κατάστασης (με μόνιμη εγκατάσταση, ένταση των οικονομικών και πολιτιστικών σχέσεων με τον υπόλοιπο ελληνικό κόσμο) περί τα τέλη του σ' αιώνα π.Χ., δημιουργήθηκαν οι προϋποθέσεις για τη χρήση γραφής, κυρίως για τις διπλωματικές σχέσεις. Η τοπική διάλεκτος δεν είχε γραπτή παράδοση, λογοτεχνική ή άλλη. Κατά συνέπεια, η ανάπτυξη της παιδείας έγινε σε βάρος της μακεδονικής. Ως γλώσσα της εκπαίδευσης επελέγη η αττική, ενώ η διάλεκτος περιορίστηκε στον προφορικό λόγο. Αλλά ήδη από την εποχή του Μεγάλου Αλεξάνδρου, η μακεδονική έχανε έδαφος σε όφελος της Κοινής ακόμα και σε αυτόν τον τομέα, αν πιστέψουμε τις ιστορικές μαρτυρίες, και οπωσδήποτε δεν έχουμε ενδείξεις ότι ομιλείτο στους μετά Χριστόν αιώνες. Μόνο η ανάμνησή της διαιωνίζεται μέσω των ανθρωπωνυμίων μέχρι περίπου τον δ' αιώνα μ.Χ. Ο χριστιανισμός που εξαπλώνεται αρκετά νωρίς στη Μακεδονία με τη μαζική εισαγωγή καινοφανών ονομάτων, θα απαλείψει σταδιακά και αυτό το χαρακτηριστικό.

Πανεπιστήμιο Κύπρου

23. Σ. Μοσχονησιώτη, Α.- Φ. Χριστίδης, Θ. Γλαράκη, «Κατάδεσμος από την Αρέθουσα», *Γλώσσα και Μαγεία: Κείμενα από την αρχαιότητα* [Α.- Φ. Χριστίδης - D. Jordan επιμ. εκδ.] (υπό έκδ.).

24. Α. Παναγιώτου, «Γλωσσικές παρατηρήσεις σέ μακεδονικές επιγραφές», *Αρχαία Μακεδονία IV*, Ανακοινώσεις κατά το τέταρτο διεθνές Συμπόσιο, Θεσσαλονίκη 1983 [1986], 413-429· Cl. Brixhe - A. Panayotou, *Verbum* 11 (1988) 245-260· Cl. Brixhe - A. Panayotou, «Une inscription très courtisée: SEG 24, 548 (Pella)», *ZPE* 91 (1992) 129-135, πίν. III· Α. Παναγιώτου, «Εξέλιξη του ονόματος και του ρήματος της ελληνικής κατά την ελληνιστική, ρωμαϊκή και πρώιμη βυζαντινή περίοδο. Τα επιγραφικά δεδομένα της Μακεδονίας», *Μελέτες για την Ελληνική γλώσσα*, Πρακτικά της 12ης ετήσιας συνάντησης του Τομέα Γλωσσολογίας της Φιλοσοφικής Σχολής του Αριστοτελείου Πανεπιστημίου Θεσσαλονίκης, Θεσσαλονίκη 1991 [1992], 13-31· Α. Παναγιώτου, «Η γλώσσα των αρχαίων επιγραφών της Μακεδονίας», *Η γλώσσα της Μακεδονίας*, (ό.π. σημ. 9), 181-186· Παναγιώτου 1993 (ό.π. σημ. 20)· Brixhe - Panayotou 1994 (ό.π. σημ. 4).